

בעלי המוסר על הפרשה פרשת מקץ

(שיעורי דעת, חלק ב', שיעור יא, עמוד צט').

ר"ל מעורר שאלה בסיסית בנוגע לאופן התנהלותו של יוסף ביחסו לאחיו: מדוע הוא התאכזר אליהם בצורה כה קשה? האם הוא לא היה יכול להתגבר על משקעי העבר ולנהוג עימם במידת הרחמים? ר"ל דוחה את ההצעה שיוסף רצה להעניש את אחיו כדי לכפר על חטאם, שכן ענישת החוטאים אינו תפקיד הצדיק, בייחוד כאשר הצדיק הוא הקורבן לאותו החטא.

בתשובתו ר"ל מחדש יסוד מרכזי בדרכי עבודת המידות שהוא אחד מאבני היסוד בשיטתו המוסרית:

וכבר אמרתי לבאר דבר זה, כי הוא באשר באמת, אף אחרי שמחל להם על חטאם הנורא, בכ"ז⁸ לא היה ביכלתו לעקר הטינה מלבו לגמרי, כי עמוק עמוק נטוע הטבע בנפש האדם. ואף כי נמוג לבו אליהם ובכה הרבה פעמים במסתרים, בכ"ז ידע היטב, כי א"א שיבליג לגמרי על לבו ושיעקור משרש את אשר עשו לו, שיהיה ביכלתו להשפיע רב טובו עליהם, כחפץ לבבו הטוב. וידע והרגיש, כי תמיד יהי' איזה דבר, החוצץ לאהבה פנימית והטבה גמורה. וכדי לנקות עצמו מרושם החלאה הזאת ושיוכל להתנהג עמהם כאח עם אחיו לשעה וגם לדורות, מוכרח הי' לעשות נתוח כזה - למרות חפצו - בלבו ובלבם: שיבאו למדה זו להכיר ולהרגיש עותתם נגדו וגם להפרע מהם מעט. ואז ישפיע עליהם רב טובה והאהבה הגמורה תשרור ביניהם כעת ובכלל ישראל כולו אח"כ לעולם, ולא תפריד איזו טינה בין אחים.

יוסף ידע שלמרות רצונו העז לסלוח לאחיו ולהתנהג עימם כאח אל אחיו, בסתר ליבו הוא עדיין נוטר להם טינה. הוא הבין שרק אם ינהג עם האחים ביד קשה, הוא יוכל להשתחרר באופן מוחלט מתחושות הכעס והאיבה; רק אם הוא יצליח להביא את האחים להכיר בגודל חטאם ולהתנקם בהם, הוא יוכל להתנקות לגמרי מכל התחושות השליליות שמקננות בעומק ליבו כלפיהם. אולם, ר"ל מסביר שהתירוץ שהציע עדיין אינו מתיישב על הלב, משום שיש צפייה מיוסף הצדיק שימצא את הכוח להתגבר על תחושות הכעס בלי לפגוע באחים.⁹ בהתמודדותו המרשימה

"הנעלבים ואינם עולבים"¹

בפרשת מקץ מסופר על ירידת האחים למצרים, והפסוקים מתארים את "קבלת הפנים" שערך יוסף לאחיו:

וַיֵּרָא יוֹסֵף אֶת אָחָיו וַיִּכְרַם וַיִּתְנַכֵּר אֲלֵיהֶם וַיְדַבֵּר אִתָּם קָשׁוֹת וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם מֵאֵין בְּאַתֶּם... וַיִּזְכֹּר יוֹסֵף אֶת הַחֲלָמוֹת אֲשֶׁר חָלַם לָהֶם וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם מְרַגְלִים אַתֶּם לָרְאוֹת אֶת עֲרֹת הָאָרֶץ בְּאַתֶּם... וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם לֹא כִי עֲרֹת הָאָרֶץ בְּאַתֶּם לָרְאוֹת... וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם יוֹסֵף הוּא אֲשֶׁר דְּבַרְתִּי אֲלֵכֶם לֵאמֹר מְרַגְלִים אַתֶּם. בְּזֹאת תִּבְחָנוּ חַי פְּרַעֲה אִם תִּצְאוּ מִזֶּה כִּי אִם בָּבוֹא אֲחֵיכֶם הַקְּטָן הַנֶּה. שְׁלַחוּ מִכֶּם אֶחָד וַיִּקַּח אֶת אֲחֵיכֶם וְאַתֶּם הֹאֲסְרוּ וַיִּבְחָנוּ דְּבָרֵיכֶם הָאֵמֶת אֲתֶכֶם וְאִם לֹא חַי פְּרַעֲה כִּי מְרַגְלִים אַתֶּם. וַיֹּאסֹף אֶתֶם אֶל מִשְׁמַר שְׁלֹשֶׁת יָמִים.

(בראשית מ"ב, ז - ז"ז).

ביחס לפסוקים הללו שואל ר' יהודה ליב בלוק² (ר"ל) באחד משיעוריו:

יש להשתומם על התנהגות יוסף עם אחיו. אמנם, כי חטאו לו, וחטאם נורא. אבל האם א"א³ הי'⁴ לו ליוסף הצדיק לעבור על מדותיו ולמחול להם, מבלי לענוש אותם בעגמת נפש וצרות כאלו, כמו שהתנהג עמהם? אמנם אומרים, שבידעו חטאתם לאלקים ומאהבתו אל אחיו, רצה שיענשו בעולם הזה, כדי שיהיו זכאים לעולם הבא. אבל דבר זה אינו מתיישב על הלב. התחת אלקים הוא לבא עמהם לחשבון עונות ומה גם שהוא יהי'⁵ המעניש? העונשין, שיענש האדם על חטאיו, הם ע"י נבראים אחרים, לגמרי אחרים - היינו, על ידי מלאכים רעים, שנוצרים בייחוד למטרה זו, אבל בשום אופן אין צדיק פועל רע, כי אם במקום שצוותה תורה לענוש מיתה או מלקות למחויב עפ"י⁶ דין, ותו לא...

1 יומא כג; הציטוט המלא הוא "הנעלבים ואינם עולבים שומעין חרפתן ואינם משיבין עושין מאהבה ושמיחין ביסורין, עליהן הכתוב אומר 'ואוהביו כצאת השמש בגבורתו (שופטים, ה', לא)".

2 תלמידים של ר' נתן צבי פינקל (הסבא מסלבודקה) ור' שמחה זיסל זיו (הסבא מקלם), ומבעלי המוסר הבולטים בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. לאחר פטירת חותנו, ר' אליעזר גורדון, מונה תחתיו לראש ישיבת טלז.

3 אי אפשר.

4 היה.

5 יהיה.

6 על פי.

7 מהדורת פלדהיים, ירושלים, תשמ"ט.

8 בכל זאת.

9 וכך הוא אומר:

כל זה הגדתי מאז והוא אמת. אבל אם נרד לעמק הדבר, עדיין אין הדברים מתישבים על הלב, כי הלא כלנו - יד שכלנו והרגשתנו מגעת עד כדי להבין מה טוב ויפה היה, לו הואיל והי' ביכלתו לעבור על מדותיו, לסבול עלבון ולמחות לגמרי הרושם מלבו, מבלי שיצטרך להכאיב להם ולאביו הזקן, ורק באשר לא יכל להתגבר על טבעו, שהוא שלא כדת, מוכרח הי' לעשות כן ועל דבר זה יעמוד כל בר-דעת משתומם; אם האבות הק' ויוסף הצדיק א"א ה' להם להגיע למדה הנדרשת

קביעת הגמרא שתלמיד חכם אמור לנקום ולנטור כנחש, מוכיחה, לדעת ר"ל, שתלמיד חכם לא אמור ואינו יכול לעקור כוח מכוחות נפשו. לכן, לא יתכן שתלמיד חכם לא יגיב בחומרה כלפי מי שפוגע בו; הבלגה של תלמיד חכם על פגיעה בכבודו נובעת מחולשה, ולא מגדלות.

השאלה שמתעוררת לאור דברים אלו היא האם לדעת ר"ל אין מקום לעבודה המוסרית לתיקון ושיפור המידות? בהנחה שכל כוחות הנפש המצויים באדם לגיטימיים, לכאורה אין ערך בעבודה המוסרית. תשובה לכך ר"ל מספק בהמשך דבריו לאור השלב הבא בסוגיה ביומא:

ותו פריך הגמ' "והתניא הנעלבים ואינם עולבים וכו' ומשני שנקיט לי' בלבי¹⁰" - שהמדה הנדרשת היא רק למנקט בלבי', ולא שיתפרץ האדם החוצה לעלוב ולהשיב. ובמדה כזו, אמנם, צריך האדם להתחזק ולהאיר אור שכלו, להחליש כח הנחש שנמצא בו ולהעמידו במזג כזה. וע"ז נאמר: "ואוהביו כצאת השמש בגבורתו!"¹¹ תחת אשר האיר גם הוא דעתו, שהוא שמש, המאיר בתוך החשך הנמצא באדם, אבל להמית אין צריך ואי אפשר!...

הגמרא מקשה כיצד ניתן ליישב את המימרה שכל תלמיד חכם שאינו נוטר ונוקם כנחש אינו תלמיד חכם, עם הברייתא שמשבחת את הנעלבים ואינם עולבים; ותשובת הגמרא, להבנת ר"ל, היא שהנעלבים ואינם עולבים אינם מוחלים לגמרי על עלבונם, אלא מסוגלים להגיב בצורה מידתית בלי לאבד עשתונות. פירושו של ר"ל מתאים ללשון הברייתא, "הנעלבים ואינם עולבים": הברייתא אינה משבחת אנשים שאינם נעלבים בכלל, אלא את אלו שנעלבים ואינם עולבים. עלבון הוא דבר טבעי ואנושי, ולכן לא צריך ולא ניתן למחות את רישומו. ייחודם של הנעלבים ואינם עולבים הוא שהם יודעים לשלוט על עצמם בתגובתם כלפי מי שפגע בהם. אם כן, מטרתה של העבודה המוסרית היא להשליט את האינטלקט וההכרה על שאר כוחות הנפש. אדם לעולם לא יוכל לעקור מקרבו את תחושת הזעם והכעס כלפי מי שפגע בו; אך מכוח ההארה השכלית, הוא יוכל להביא את עצמו לתגובה מאופקת ומידתית. בברייתא נאמר שעל הנעלבים ואינם עולבים נאמר הפסוק "ואוהביו כצאת השמש בגבורתו". ר"ל מפרש שההכרה השכלית משולה לשמש שמאירה את התכונות והכוחות האפלים. שבחם של הנעלבים ואינם עולבים הוא שהם נחשבים כשמש שיוצאת בגבורה ומאירה את המחשכים.

לאור הדברים הללו ר"ל מיישב את הקושי שבו הוא פתח את השיעור:

למה שבארנו אז עפ"י מה שנתחדש לנו, שיותר מזה לוותר הוא גרעון לתלמיד-חכם וגם א"א לפי טבע

בניסיון עם אשת פוטיפר יוסף הצדיק הפך לסמל ליכולת האדם לשלוט ביצריו. אם יוסף הצדיק אינו מסוגל לשלוט בשנאה שנמצאת בסתר ליבו, מי יוכל להגיע לדרגת השלמות? חיזוק לבעיה הוא: שאפשר היה לראות התנהגות זו של יוסף כנפילה של אדם דגול, אם היחס אליה היה כאל חטא. אולם, בתורה ובחז"ל לא מצאנו ביקורת על התנהגותו של יוסף כלפי האחים, ומשמע שיוסף נהג כראוי. מדוע אפוא, התנהגות זו הייתה חיובית? ר"ל מבאר את הדבר באמצעות משל:

רופא כי יתן סם מרפא וימזוג בו איזה חלק מארס נחש, כמובן שיתן רק מדה קטנה, שלא יפסיד לגוף, ורק אז מביא התועלת הנרצה בהיותו ממוזג ביחד עם יתר הסמים הנדרשים. ואם יאמר הרוקח האי-מבין להחסיר החלק הזה, או שיתן תרופה המבטלת אותו - רעל נגדי - אולת היא לו, באשר הרופא הוא היודע בחכמת הרפואה, כי נחוץ הוא ומזוג נוראי באופן שלא יזיק. - כן הבורא ב"ה ברא את האדם ממוזג באופן זה, והאדם הוא עולם קטן: וכל מה שנמצא בעולם נמצא באדם. וגם ארס הנחש נמצא בו, אבל צריך שיהי' נשאר ממוזג באופן זה, שרצה הבורא ב"ה, שלא יזיק; אבל חלילה לו להמית איזה, כח מכוחותיו, שאז תחסר נפשו ולא תהי' עליו תורת האדם לפי רצת הבורא ב"ה, שרצה ושמצא לטוב מאד בחכמתו העליונה דוקא בעולם כזה ובריאה כזו !

(שם, עמוד קב).

בדומה לרופא שמשלב רעל במינון חלש בתוך תרופה, אלוקים ברא את האדם עם מכלול כוחות ותכונות חיוביות, וגם מעט שליליות; גם התכונות השליליות הן חלק מהיצירה האלוקית ולכן אסור לאדם לנסות לעקור אותן מקרבו. ר"ל מוכיח את הדבר מהסוגיה במסכת יומא:

וזהו מה שמצינו לחז"ל, אשר דבריהם כגחלי אש (ביומא כ"ג.ג): "כל תלמיד-חכם, שאינו נוקם ונוטר כנחש, אינו תלמיד-חכם". שבאמת אין ראוי וגם אי-אפשר להמית לגמרי כח אחד מכוחות האדם. ואם אנו רואים תלמיד חכם, שאינו נוקם ומוחל על עלבונו, והעולם הפשוט חושב, שהוא מפני שתלמיד חכם הוא, ולא עוד אלא שבזה ניכר שהוא תלמיד-חכם - תדע, שאינו תלמיד חכם! אל תאמין שנשרש מקרבו כל ארס הנחש, שצריך ומוכרח להיות באדם, לפי רצון הבורא!...

לאדם - באשר הוא אדם ע"פ עצת ה' - א"כ מי אפוא יבא למדה זו ובעד מי הוא האמת לאמתו? אמנם אין צדיק בארץ, אשר יעשה טוב ולא יחטא, אבל הוא בשגיאה - וכמובן, אם שגיאה בחשבון או מבלי משים לב, ונכשל. אבל לעשות בחשבון ודעת, מפני שלא יוכל לעשות אחרת ושיהיה לבו תמים - דבר זה קשה מאד, וגם לא מצינו שחטא בזה. וע"כ כאמור, עדיין בזה לבד אינו מתיישב על הלב.

(שם, עמוד ק).

10 שוומר בליבו.

11 שופטים, ה', לא.

הבריאה, שהוגבלה מאת הבורא ב"ה¹². ונפש גדולה, כמו של יוסף הצדיק, אפשר שתכיל בקרבה כחות מכחות שונים, הסותרים זה את זה, ולא יבינם בעל שכל פשוט. ובכן אף כי לבו רחש להם אהבה יתרה, ונפשו היתה משתפכת בראותה בצרתם, בכ"ז נמצא מקום גם לכח הנקמה במדה שהסברנו, שהוא ג"כ¹³ כח אחד מכחות האדם הנברא, "ורוחב לב נבון אין חקר"¹⁴!!!

(שם, עמוד קד).

יצר הנקמה הוא אחד מכוחות הנפש של האדם, ולכן לא ראוי ולא ניתן למחוק אותו לחלוטין. גדולתו של יוסף מתבטאת בכך שהוא ידע לשלוט בכוח הנקמה ולהשתמש בו בצורה מבוקרת ומושכלת.

כפי שנאמר בתחילת הדברים, שיעור זה מהווה אחד מאבני היסוד בשיטתו המוסרית של ר"ל. בניגוד לבעלי המוסר שסברו שמטרת האדם בעבודה המוסרית היא לשרש מקרבו את המידות הרעות, ר"ל סבר שלא נכון ושאי אפשר לעקור תכונות וכוחות נפש. יסוד העבודה המוסרית הוא העצמת כוח הדעת שבאדם עד שהוא יוכל לשלוט על שאר כוחות הנפש ולכוון אותם. ר"ל מלמדנו שבמקום להילחם חזיתית עם החושך של המידות והתכונות האפלות, על האדם להאיר את אותן המידות בכוח השכל.

בסוגיה בשבת (כא:) נאמר על נר חנוכה "מצותה משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק". אחד היסודות הבולטים של חג חנוכה ומצוות הדלקת נרות חנוכה הוא הארת החושך. מדברי ר"ל למדנו שרעיון הארת החושך קיים גם בעולמו הפנימי של האדם: מטרת האדם היא להאיר באור השכל את מכלול אישיותו, על כל כוחותיה ותכונותיה.

• •
• כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולנחמיה רענן, תשע"ג •
• גערך על ידי צוות בית המדרש הוירטואלי •
• •
• בית המדרש הוירטואלי (V.B.M) ע"ש ישראל קושיצקי שליח •
• ישיבת הר עציון •
• The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash •
• <http://www.etzion.org.il/vbm> האתר בעברית: •
• <http://www.vbm-torah.org> האתר באנגלית: •
• •
• משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5 •
• דוא"ל: office@etzion.org.il •
• •

12 ברוך הוא.

13 גם כן.

14 בחינות עולם, א', א.